

Landlieden en hoogheemraden

De reeks 'Waterstaat, cultuur en geschiedenis', die verschijnt onder auspiciën van de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis, beoogt de uitgave van publicaties waarin de waterstaatsgeschiedenis van de Lage Landen vanuit verschillende invalshoeken in een globale context wordt behandeld. De studies richten zich op een breed publiek van wetenschappers, studenten en andere geïnteresseerden.

Redactie:

prof. dr. Petra J.E.M. van Dam

dr. Diederik Aten

dr. Antoon Bosch

Waterstaat, cultuur en geschiedenis deel 3

Voor mijn ouders

Landlieden en hoogheemraden

De bestuurlijke ontwikkeling van het water-
beheer en de participatiecultuur in Delfland
in de zestiende eeuw

CARLA DE WILT

Verloren
Hilversum
2015

NWB) BANK

SSF
Stichting Schilthuisfonds

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door het Hoogheemraadschap van Delfland, de Stichting Schilthuisfonds, de Nederlandse Waterschapsbank, de Stichting Van Winterfonds en de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis.

Op het omslag: *voorzijde*, boven, boezemwater de Gaag bij Hodenpijl. Foto: Paul Paris, Amstelveen; onder, 'Caerte van de vaert van Loosduijnen, Monster, 's-Gravesant en vande wegen daerontrent en aenwijsende hoe best ergens een nieuwe uijtwateringe te maken', HvD, OAD, inv.nr. 2446/4A; *achterzijde*, leren laarzen, twintigste eeuw, HvD.

ISBN 978-90-8704-512-8

Deze uitgave is tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

© 2015 Carla de Wilt & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Redactie: Petra van Dam en Marleen Boeve

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

► Inhoudsopgave

1	Inleiding	9
1.1	Onderwerp	9
1.2	Historiografisch overzicht	19
1.3	Vraagstelling	30
1.4	Onderzoeksmethode en afbakening	32
1.5	Bronnenmateriaal	38
1.6	Opbouw van het boek	43
2	Het regionale waterbeheer	45
2.1	Inleiding	45
2.2	Formalisering van decentraal waterbeheer midden vijftiende eeuw	46
2.3	Nadere regelingen voor decentraal waterbeheer in de eerste helft van de zestiende eeuw	55
2.4	Begunstiging van centraal waterbeheer en decentralisering in de tweede helft van de zestiende eeuw	76
2.5	Samenvatting en conclusie	89
3	Het lokale waterbeheer	91
3.1	Inleiding	91
3.2	Land, bewoning en waterbeheersing	92
3.3	Bestuurlijke inrichting	102
3.3.1	Algemeen bestuur	102
3.3.2	Waterstaatsfuncties	105
3.4	Samenvatting en conclusie	125
4	Maasland	128
4.1	Inleiding	128
4.2	Land, bewoning en waterbeheersing	129
4.3	Bevolking en bezitsverhoudingen	136
4.4	Bestuurlijke inrichting en participatiecultuur	144
4.4.1	Ambachtsheer en ambachtsbestuur	144
4.4.2	Waterstaatsfuncties	151

4.4.3	Participatiecultuur	159
4.5	Samenvatting en conclusie	161
5	Monsterambacht	164
5.1	Inleiding	164
5.2	Land, bewoning en waterbeheersing	165
5.3	Bevolking en bezitsverhoudingen	173
5.4	Bestuurlijke inrichting en participatiecultuur	180
5.4.1	Ambachtsheer en ambachtsbestuur	181
5.4.2	Waterstaatsfuncties	192
5.4.3	Participatiecultuur	195
5.5	Samenvatting en conclusie	197
6	Berkel	202
6.1	Inleiding	202
6.2	Land, bewoning en waterbeheersing	203
6.3	Bevolking en bezitsverhoudingen	217
6.4	Bestuurlijke inrichting en participatiecultuur	224
6.4.1	Ambachtsheer en ambachtsbestuur	225
6.4.2	Waterstaatsfuncties	235
6.4.3	Participatiecultuur	237
6.5	Samenvatting en conclusie	239
7	Landlieden tegenover hoogheemraden	242
7.1	Inleiding	242
7.2	Waterschapsrechtspraak	242
7.3	Landlieden in de vierschaar	246
7.4	Verklaringen voor de overtredingen	256
7.5	Samenvatting en conclusie	262
8	Samenvatting en slotbeschouwing	266
8.1	Inleiding	266
8.2	De bestuurlijke gevolgen van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding	267
8.3	De bijdragen van bovenaf en onderaf aan de institutionalisering van het regionale waterbeheer	269
8.4	De bezitsverhoudingen	270
8.5	De gevolgen van de bestuurlijke inrichting voor de participatiecultuur	271
8.6	De invloed van de geografische omstandigheden, bezitsverhoudingen en participatiecultuur op rechtszaken	275
8.7	Eindconclusie	277
Bijlagen		284
Tabellen		284
Grafieken		340

Lijst van afkortingen	376
Bronnen	377
Lijst van tabellen, grafieken en afbeeldingen	389
Verantwoording van afbeeldingen	395
Summary	397
Nawoord	402
Register	403
Over de auteur	410

► Inleiding

1.1 Onderwerp

In de zestiende eeuw schouwden de hoogheemraden van Delfland twee keer per jaar de Maasdijk, op 12 juni, St. Odulphusdag, en op 25 juli, St. Jacobsdag.¹ Tijdens de schouw in 1531 was Cornelis Jansz., alias 't Kint, aanwezig op de dijk, zoals dat door de hoogheemraden van Delfland was voorgeschreven. Daar trof hij hoogheemraad Vranck Pietersz. van der Meer, die constateerde dat het dijkvak van Jansz. nog steeds niet op orde was. Van der Meer legde hem uit 'mit minlicke woerden' hoe hij de dijk diende te maken. Tot onthutsing van de hoogheemraad zei Jansz.: 'Ick en wil den dijck niet anders maken. Ick en hebbe met u niet te doen, doet daer toe dat ghij wilt. Is 't dat ghij den dijck anders gemaect wilt hebben, maect oft doet hem selff anders maken'.² In 1548 was er weer zo'n incident. Bij het schouwen van de buitendijkse werken beet de ambachtsbewaarder van Maasland, Willem Jansz. Thoen, de hoogheemraden toe: 'Gij komt alhier schouwen en eet het gemeene land op, en al quaamt gijlieden hier niet, men soud 't wel sonder uluijden alhier maaken'.³

Deze situaties zijn exemplarisch voor de gespannen verhouding tussen de ingelanden en de hoogheemraden van Delfland in de zestiende eeuw.⁴ Het leidde vaak tot conflicten die zo hoog konden oplopen dat ze uitgevochten werden in langlopende en kostbare processen voor gerechtshoven, zoals het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen. In de rechtszaken traden de dijkgraaf en de hoogheemraden van Delfland op tegenover diverse partijen, die meestal werden gevormd door een of meer ambachten. De ambachten waren lokale rechtseenheden die verantwoordelijk waren voor onder andere de aanleg en het onderhoud van lokale waterwerken. De hoogheemraden vorm-

1 Hoogheemraadschap van Delfland (HvD), Oud Archief Delfland (OAD), inv.nr. 333/5bis.

2 HvD, OAD, inv.nr. 23, resolutieboek, f. 105. Citaat vertaald: 'Ik wil die dijk niet anders maken. Ik heb niets met u te maken. Wat doet het ertoe wat u wilt. Als u de dijk anders gemaakt wilt hebben, doe het dan zelf.'

3 Gemeentearchief Vlaardingen (GAV), Archief Ambachtsheerlijkheid Vlaardingen (AHV) inv. nr. 70, f. 15v. Citaat vertaald: 'U komt hier schouwen en maakt al het geld van de ingelanden op. Ook al zou u hier niet komen, dan zouden de werken toch wel gemaakt worden.'

4 Een ingeland is een landeigenaar of pachter met land binnen een waterstaatkundige eenheid.

den het bestuur van het hoogheemraadschap, dat dezelfde taken had voor de regionale waterwerken. Maar ook individuele ingelanden konden de tegenpartij zijn. Ingelanden is de traditionele term voor de landeigenaren en -pachters binnen een waterbeheersgebied. Ambachten en ingelanden vormden het vaakst de tegenpartij. Daarnaast kwamen ook conflicten voor met de dijkgraaf van Delfland en de stad Delft, al dan niet in combinatie met de ambachten. De dijkgraaf had binnen het college van hoogheemraden vooral een juridische functie. Hij fungeerde als eiser tijdens processen wanneer het college als rechtbank optrad.

De opmerkelijke frequentie en de felheid van de conflicten van de hoogheemraden van Delfland met diverse partijen is de aanleiding voor deze studie. Ervan uitgaande dat de conflicten voortkwamen uit de bestuurlijke situatie en van invloed konden zijn op bestuurlijke veranderingen, zijn in dit onderzoek de ontwikkeling van de bestuurlijke organisatie van het zestiende-eeuwse waterbeheer in Delfland en de onderlinge relaties tussen de toenmalige waterbeheerders als onderwerp gekozen. Getracht wordt om beide via de geografische, sociaaleconomische en politieke invalshoek te verklaren. In deze inleiding wordt eerst de voorgeschiedenis van het waterbeheer in de middeleeuwen behandeld. Vervolgens komt de historiografie van mijn onderwerp aan de orde, waarna achtereenvolgens de vraagstelling, de onderzoeksmethode, de bespreking van de voornaamste bronnen en de opbouw van dit boek aan de orde zullen komen.

De voorgeschiedenis van het onderwerp van mijn onderzoek gaat terug naar de tijd van de grootschalige ontginningen rond het jaar 1000. De ontginningsbeweging werd bevorderd door de graven van Holland. Het droogleggen van de veenmoerassen en het verbeteren van de kwaliteit van de grond ten behoeve van de landbouw was een strategie om hun gezag in hun rechtsgebied te verstevigen. Een volgende stap was de verbetering van de overheidsadministratie om hun verworvenheden te bestendigen. Dit kreeg in de dertiende eeuw steeds duidelijker gestalte door uitbreiding en professionalisering van het bestuursapparaat. De overstap van Floris V van Engelse naar Franse bondgenoten aan het eind van de dertiende eeuw zou verregaande invloed hebben op de organisatie en administratie van het landsheerlijk bestuur. Bij de aanvang van de veertiende eeuw werd dit zichtbaar in de verbeteringen in de baljuwrechtpraak en het financieel beheer, en ook in de uitbreiding van de administratie en de opschriftstelling van het overheidshandelen.⁵

De ontwikkeling van sommige bewoningsconcentraties tot economisch en politiek machtige centra noopte de graven tot verzekering van extra bescherming door verlening van stadsrechten.⁶ De toenemende afhankelijkheidspositie van de graaf ten opzichte van de steden werd ook in Delft merkbaar nadat de stad in 1246 stadsrechten had gekregen. De groei van de steden kwam voort uit een aanmerkelijke bevolkingsgroei. Volgens W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers lag hieraan een aantal veranderingen in gebruikelijke consumptie- en productiepatronen ten grondslag, vooral de omschakeling van de consump-

5 De Boer, Boone en Hessing, *Nederlands verleden I*, 153-154 en 200-210.

6 Tracy, *Habsburg rule*, 11.

tie van dierlijke producten naar graan, de uitbreiding van de landbouwgronden door ontginning en de verbetering van de kwaliteit van de bodem door inzet van landbouwwerktuigen, zoals de ploeg. Door een arbeidsoverschot op het platteland kwam de trek naar de steden op gang. De bevolkingsgroei in de steden, waar inwoners afhankelijk waren van de voedselproductie op het platteland, stimuleerde de landbouwproductiviteit, wat weer een gunstig effect had op de bevolkingsgroei en kapitaalvorming op het platteland.⁷

De ontginningen en uitbreiding van de bevolking had daar verstrekkende gevolgen voor de waterhuishouding en de bestuursinrichting. De permanente bewoning, de bewerking van de bodem en de landschappelijke ingrepen leidden ertoe dat de bodem steeds meer ontwaterd werd en de grond sterk inklonk.⁸ De hieruit voortkomende problemen met de waterbeheersing en vernatting van de bodem waren aanvankelijk lokaal op te lossen door de lokale bestuurlijke eenheden, de ambachten. Het beleid was gericht op het beter geleiden van het water via bestaande waterlopen, het afdammen van waterlopen en het weren van het buitenwater door aanleg van waterkeringen. In de loop van de dertiende eeuw werden regionaal gecoördineerde maatregelen onvermijdelijk.

Het eerste bekende organisatorische verband binnen Delfland was dat van een aantal ambachten in de omgeving van Delft met de benaming Zeven Ambachten. De oudste vermelding van deze organisatievorm stamt uit 1281.⁹ In een oorkonde van graaf Floris V over een bedijking in Schieland wordt deze met naam genoemd. Hierin staat vermeld dat er raad ('consilio') was gevraagd aan de zeven heemraden ('hemeradorum septem') en aan diverse edelen die niet betrokken waren bij deze kwestie ('quos causa non tetigit').¹⁰ In deze oorkonde was vastgelegd dat aanleg, onderhoud en verbetering voor rekening waren van de belanghebbenden van de dijk, zoals dat toen gebruikelijk was. De tweede vermelding is uit 1290 en betreft een oorkonde waarin Floris V vastlegde dat de waterhuishouding en het bestuur van Rodenrijs (met Berkel) vanaf dat moment deel zou gaan uitmaken van het baljuwschap Hof van Delft, later Delfland genoemd. Rodenrijs kreeg daarmee dezelfde rechten en plichten als die van de 'Zeven Ambochte'.¹¹ De Zeven Ambachten behelsde dus het baljuwschap Hof van Delft. De schoutambachten waren Maasland, Vlaardingeramacht, Kethel, Schipluiden, Vrijenban, Hof van Delft en Pijnacker. Onduidelijk is of deze organisatievorm het initiatief was van de gezamenlijke ambachten of van de graaf, die de noodzaak inzag het land waarover hij belasting kon heffen te beschermen tegen het water. Duidelijk is wel dat de expertise en de be-

7 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 151-157 en 264-267.

8 Van der Linden, 'Overheidsinstelling', 76; Kaijser, 'System building', 521, 524-526.

9 Kruisheer, *Oorkondenboek IV*, nr. 1981, p. 181; A.A.J. Meylink, *Bewijsstukken*, nr. 121, p. 117-118; Dolk, *Delfland*, 8.

10 De oorspronkelijke aanduiding heemraad heeft betrekking op de persoon die belast was met de zorg voor allerlei zaken met betrekking tot het heem, ofwel de woonplaats (Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, 755). Het is niet waarschijnlijk dat het woord hemeradorum hier de betekenis heeft van heemraadschap als bestuursorganisatie.

11 Dolk, *Delfland*, 8-9; Meylink, *Bewijsstukken*, 125. De benaming 'Hof van Delft' is in 1317 vervangen door 'Hof ende ambacht van Delfland'.

slissingsbevoegdheid van deze organisatie erkend en ondersteund werd door de graaf.¹²

Vanwege hun bevoegdheden over regionale waterwerken worden de Zeven Ambachten beschouwd als voorloper van het Hoogheemraadschap van Delfland.¹³ Het is echter niet uitgesloten dat de organisatie gevormd was uit de ambachten zonder dat er sprake was van formele institutionalisering. De opvolgers, de hoogheemraden, kregen beslissingsbevoegdheid, het toezicht en in het verlengde daarvan de rechtsprekende bevoegdheid over de grote regionale waterwerken, de zogenoemde gemeenlandswaterwerken. De bestuurlijke organisatie van het regionale waterbeheer werd pas door de landsheer geformaliseerd toen de hoogheemraden bevoegdheden toegewezen kregen. In Rijnland, Schieland en Delfland gebeurde dat vanaf eind dertiende eeuw uit een besef dat de door ontginning moeizaam gewonnen gebieden behouden moesten blijven om er de (belasting)vruchten van te kunnen plukken. Het waterbeheer was onderdeel geworden van de landsheerlijke politiek van de graaf. Door de hoogheemraden van Delfland dezelfde rechten te verlenen als die in Rijnland, trad uniformering op aan de basis van de bestuurlijke organisatie van het regionale waterbeheer.

De ambachtsbesturen binnen Delfland bleven volledig verantwoordelijk voor het beheer van de lokale waterwerken binnen hun eigen ambacht. Daarnaast zorgden ze voor de uitvoering van de regionale waterwerken, de eerdergenoemde gemeenlandswaterwerken, en het financieel beheer ervan. De uitvoering behelsde zowel de aanleg als het onderhoud van de werken. Wat betreft de gemeenlandswerken was er dus sprake van een waterbeheer verdeeld over twee instanties, de regionale hoogheemraden, die het beleid bepaalden en toezicht hielden, en de lokale ambachten, die zorg droegen voor de door de hoogheemraden opgedragen uitvoering van de waterwerken. Dit ging vaak goed, maar kon ook een bron van conflicten worden, zoals zou blijken in de zestiende eeuw.

Hiervoor is al aangestipt, dat het waterbeheer ontstond in een tijd waarin nauwelijks iets op schrift gesteld werd. In de late middeleeuwen groeide de behoefte aan codificering van de belangrijkste afspraken, opdrachten en rechten, vaak naar aanleiding van actuele problemen en conflicten. Tegelijk kwamen nieuwe overheidsinstituties op grafelijk niveau tot stand. Mede als gevolg daarvan werden de taken van de bestaande instellingen uitgebreid, verfijnd en waar nodig nader op elkaar afgestemd. Dit wordt ook wel beschreven als het staatsvormingsproces. Er wordt dan hierin onderscheid gemaakt tussen de krachten van bovenaf, vanuit de centrale overheid, en van onderaf, vanuit lokale instituties. De krachten van bovenaf bestonden uit bestuurshandelingen van de centrale overheid, in de vorm van landsheerlijke besluiten en gerechtelijke uitspraken van de centrale gerechtshoven. Tot de krachten van onderaf behoorden acties van de ambachten, waaronder allerlei vormen van verzet, zoals het aanspannen van rechtszaken.

¹² Van der Gouw, *Landscheidingen*, 19.

¹³ Dolk, *Delfland*, II en 12.

► 1.1 Enkele oorkonden met privileges voor de hoogheemraden uit de veertiende eeuw.

Nadat de graven in de veertiende eeuw de hoogheemraden diverse privileges hadden verleend, was in de vijftiende eeuw de gang naar de gerechtshoven (het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen) de meest gebruikelijke route voor verdergaande verschriftelijking en codificering (afb. 1.1). Ingelanden en ambachtsbestuurders deden een beroep op deze gerechtshoven om meer zekerheid te krijgen over bestuurlijke bevoegdheden. De juristen waren universitair geschoold of zelfs doctor in zowel het Romeinse recht als het kerkrecht.¹⁴ Onder de raadsheren ontstonden specialismen, vooral onder onbezoldigde raadsheren, zoals blijkt uit de carrière van Andries van Bronkhorst, die tussen 1519 en 1546 veelal opdrachten kreeg om de waterwerken binnen Holland te inspecteren.¹⁵ Zij bepaalden met hun vonnissen de juridische kaders waarbinnen de organisatie van het waterbeheer gaandeweg vorm kreeg. Anders gezegd: met hun gerechtelijke uitspraken werden bestaande bevoegdheden geformaliseerd dan wel aangepast aan de toenmalige inzichten van juristen.

Wat betekende de versterking van de landsheerlijke positie voor het gebied van Delfland concreet? Willem III bevestigde en formaliseerde de bestuurlijke organisatie van het regionale waterbeheer met een akte in 1319. Daarin kregen de heemraden van Delfland 'datselve recht dat die heemraden van

¹⁴ Damen, *Staat van dienst*, 204; De Koninck, *Glossarium*, 138.

¹⁵ Ter Braake, *Rekenschap*, 53, 61 en 371-372. Een onbezoldigd raadsheer was minder aan Den Haag gebonden en oefende taken uit ten behoeve van het Hof (Ter Braake, *Rekenschap*, 61).

Sparendamme hebben ghehadt ende noch hebben van ons ende van onsen vorvorders, in allen manieren alse sii 't vormaels hebben ghehadt ende noch hebben'.¹⁶ Of dat tevens het jaar was waarin heemraden voor het eerst door de graaf werden aangesteld, is niet bekend. Het is ook niet duidelijk hoe de overgang van de organisatie van de Zeven Ambachten naar het regionale waterbeheer van de hoogheemraden is verlopen. Wat vaststaat is dat de oorkonde van 1319, de oudste originele akte van Delfland, die verdere institutionalisering betekende van het regionaal waterbeheer in Delfland, verbazend kort van stof is. Het is een mysterie waarom de oorkonde zo vaag is in de toekenning van de rechten aan de hoogheemraden. Om te weten wat die rechten waren, moet het Rijnlandse privilege uit 1286 geraadpleegd worden. Kort samengevat wordt hierin de hoogheemraden rechtsprekende-, keur- en schouwbevoegdheid over de gemeenlandswaterwerken toegekend en het coöptatierecht.¹⁷ Met coöptatierecht wordt bedoeld dat bij terugtreden of overlijden van een collega de hoogheemraden zelf in de vacature konden voorzien, zonder verkiezingen door ingelanden en zonder tussenkomst van de landsheer.¹⁸ Het coöptatierecht heeft tot 1516 bestaan. Daarna benoemde de landsheer een hoogheemraad op voordracht van de zittende hoogheemraden. Op deze wijze was het voor de landsheer mogelijk meer invloed uit te oefenen op de benoeming.¹⁹

De reden van uitvaardiging van de grafelijke oorkonde uit 1319 is niet bekend, maar geplaatst tegen de achtergrond van het waterbeheer en het staatsvormingsproces door de graven van Holland is het wel verklaarbaar. De waterhuishouding in het gebied was aan het verslechteren. Vanaf eind dertiende eeuw werden waterlopen gegraven om het water beter af te voeren. Een omvangrijk project was het graven van de Poldervaart in 1280, voorzien van vijf uitwateringssluizen om het water vanuit de Schie op de Maas te lozen.²⁰ Een ander groot project in die tijd was het graven van de Noordvliet en de Middelvliet omstreeks 1330.²¹ Dergelijke grote investeringen ten behoeve van de waterhuishouding waren mede mogelijk en economisch interessant door de eerder genoemde groei van de steden die kapitaal genereerde op het platteland. De noodzaak om dergelijke omvangrijke waterwerken tot stand te brengen voor het fysieke behoud van het territorium van de graaf, kan de instelling van een toezichthoudend orgaan urgent hebben gemaakt. De institutionalisering van het regionale waterbeheer past in deze context. Het is denkbaar dat voor het initiëren van dergelijke omvangrijke projecten bestuur nodig was met regionale bevoegdheden.

De hoogheemraden stonden in het bestuurlijke spectrum op hetzelfde niveau als de baljuw. Zij vormden de middelste bestuurslaag tussen de centrale overheid en de ambachtsbesturen. De functie van baljuw was in de dertiende

16 HvD, OAD, inv.nr. 279. Citaat vertaald: 'hetzelfde recht als de heemraden van Spaarndam [= Rijnland] hebben gekregen en nog hebben van onze voorvaders op dezelfde wijze zoals zij hebben gehad en nog hebben'.

17 Van Tielhof en Van Dam, *Stedenland*, 47-48; Kruisheer, *Oorkondenboek IV*, 529.

18 Fockema Andreae, *Rijnland*, 37, 40, 119-120.

19 Streefkerk, *Proefschrift Adriaen van der Goes*, 13.

20 Hoek, 'Poldervaart', 21-23.

21 Bult, 'Ontginning en bewoning', 125.